

УДК 316.61

ДОВІРА НАСЕЛЕННЯ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ БАНКІВСЬКИМ УСТАНОВАМ: ДИНАМІКА ТА АКТУАЛЬНИЙ СТАН

Андрущенко Ганна Іванівна – кандидат соціологічних наук, доцент Криворізького металургійного факультету Національної металургічної академії України

У статті аналізується рівень довіри населення Дніпропетровської області до оточення і банківським установам на основі емпіричного дослідження, проведеного авторкою восени 2011 року; проведено порівняльний аналіз цих результатів із результатами аналогічного дослідження у 2007 році та результатами соціологічного моніторингу рівня довіри населення України в цілому; висунуто альтернативи для вирішення виявлених проблем.

Ключові слова: довіра, цінності, відносини, оточення, банк.

В статье анализируется уровень доверия населения Днепропетровской области окружению и банковским учреждениям на основе эмпирического исследования, проведенного автором осенью 2011 года; проведен сравнительный анализ этих результатов с результатами аналогичного исследования в 2007 году и результатами социологического мониторинга уровня доверия населения Украины в целом; предложены альтернативы для решения обнаруженных проблем.

Ключевые слова: доверие, ценности, отношения, окружение, банк.

In the article the level of trust of population of the Dnepropetrovsk area to surroundings and bank institutions is analysed on the basis of empiric research, conducted by the author in the autumn of 2011 year; the comparative analysis of these results with the results of analogical research in 2007 and the results of sociological monitoring of level of trust of population of Ukraine on the whole is conducted; alternatives for the decision of the problems found are offered.

Keywords: trust, values, relations, surroundings, bank.

Радикальні соціально-економічні перетворення останніх років в Україні зумовили появу кризових явищ, зокрема виникнення соціальної нестабільності, що супроводжувалась різким трансформуванням цінностей, норм і стереотипів. Зокрема, в українському суспільстві став відчутним дефіцит такої загальнолюдської цінності, як довіра. Зниження ступеня довіри, порушення механізму формування довірчих відносин між різними суб'єктами, у свою чергу, негативно впливає на емоційний стан, рівень життя населення, на його здатність адаптуватись до нових ринкових умов.

У зв'язку з цим необхідність дослідження потенціалу довіри як механізму соціальної взаємодії набуває особливої актуальності, адже людина упродовж усього життя вступає і реалізує довірчі відносини: або із соціальним оточенням, або із певними соціальними інститутами політичного, економічного та культурного спрямування.

Слід сказати, що зрозуміти сутність довіри намагались багато відомих науковців у різні періоди часу, зокрема, розкриття цього питання можна знайти у працях Ш. Айзенштадта, М. Вебера, Д. Гамбетти, Е. Гідденса, Е. Дюркгейма, Г. Зімеля, Д. Коулмана, Р. Д. Патнема, А. Селігмена, Ф. Тьоніса, П. Штомки та багатьох інших. Серед сучасних фахівців питанням визначення ролі довіри у процесі виходу країни з фінансової кризи, виявлення причин зниження довіри людей до діяльності фінансово-кредитних установ та винайденням шляхів її відновлення займаються С. Агеєв, Т. Багіров, С. Дубко, В. Литвин, М. Мрочко, П. Порошенко, Ю. Тихан, В. Юрчишин та інші.

Щодо емпіричних досліджень, то Інститут соціології НАН України у рамках проекту "Українське суспільство: моніторинг соціальних змін" упродовж 1992 – 2011 рр. на основі результатів щорічних соціологічних опитувань населення України, досліджуючи багато соціальних проблем, кожного разу велику увагу приділяє й питанню довіри людей у різних сферах їх життєдіяльності [1]. Проблему довіри населення України оточуючим вивчає вітчизняний соціолог О. М. Балакірева [2], особливості його фінансової поведінки – Т. О. Єфременко [3].

Крім того, цінними для аналізу особливостей формування довірчих відносин у суспільстві є також: результати емпіричних досліджень майнового стану і мотивації фінансової поведінки населення України (В.В. Леонов, 2007 р.); результати експертного опитування "Економічна культура населення України" (Інститут НАН України, червень-серпень 2005 рр.); результати соціологічного дослідження "Мотиваційні чинники фінансової поведінки населення України" (аналітична група "Центр", Інститут НАН України, серпень-вересень 2006 р.); результати дослідження "Соціальна адаптація населення в умовах переходу до ринкової економіки" (І. Р. Чапська, січень 1996 р.); емпіричні дані результатів квартирного опитування домогосподарств Росії щодо

виявлення основних цілей, мотивів поточної кредитної поведінки населення, його установок по відношенню до боргу та оцінки перспектив розвитку кредитної системи у Росії (Д. О. Стрєбков, 2002 р.); результати дослідження складових способу життя (фонд "Демоскоп", Р. В. Ривкіна, 1998 р.) [4, с.6-7].

Сутність наукової проблеми полягає в тому, що, незважаючи на велику кількість досліджень у сфері вивчення різного роду соціальних відносин, недостатньо проаналізованою й обґрунтованою є гіпотеза, що більшість з цих відносин побудована на довірі; не визначеною залишається соціальна роль останньої у їх структурі. При цьому під час визначення рівня довіри між людьми недостатню увагу приділено мотиваційному механізму довіри, а також особливостям її формування та розвитку у різних регіонах України.

У зв'язку з цим, авторкою даної статті восени 2007 року було проведено дослідження стану та особливостей кредитних відносин в Дніпропетровській області, де значну увагу було також приділено дослідженню довіри мешканців Дніпропетровщини до оточення і до банківських установ [4]. Це стало поштовхом для її подальших соціологічних досліджень за цим напрямком.

Тож метою даної статті буде аналіз та оцінка ступеня довіри населення Дніпропетровщини до свого оточення і до банківських установ на основі емпіричного дослідження, проведеного авторкою восени 2011 року. В рамках цієї статті ми пропонуємо порівняти цих результатів із результатами аналогічного дослідження у 2007 році та результатами соціологічного моніторингу рівня довіри населення України в цілому, а також визначити можливість для вирішення виявлених проблем.

Перш ніж розпочати визначення ролі довіри у різних сферах соціальних відносин, звернімося до змісту самого слова "довіра". Для цього варто навести етимологічне коріння словосполучення "мати довіру" (латиною — *credo*), що означає "серце віддаю (кладу)" [5, с. 262]. Як бачимо, поняття "довіра" пов'язане перш за все із душевним, психічним станом людини.

Слід констатувати, що питанням віри і довіри цікавились ще у далекому минулому, а саме близько чотирьох тисяч років тому у Північній Індії, що пов'язано із виникненням індуїзму. Так, в одному із священних писань індуїзму "Бхагавад-Гіте" розрізнялось дві стадії віри. Спочатку це шраддха, попередня довіра процесу відданого служіння як благодієльному. Вона приходить у спілкуванні з відданими Господові. Потім настає повна віра, всебічна переконаність у тому, що просто прислуговуючись Кришні можна досягти досконалості. По суті, це вже реалізоване знання, бо спочатку ті чи інші сумніви є неминучими. Крім того, у "Бхагавад-Гіті" говориться, що ті люди, які не мають віри до цього служіння, ніколи не піднімуться до Господа Кришні; вони повернуться на шлях народження чи смерті у матеріальному світі [6].

Довіра як термін вперше виникає у французькій мові у XVI ст. через розрізнення між "*confiance*" і "*confidence*", тобто поняття "довіра" стає самостійним, відокремившись від поняття "визнання". На противагу цьому ряд суспільств, які піздно вступили до сучасної епохи, все ще зберігали у мовних позначеннях довіри зв'язок із вірою (таким є слово "*emunah*" у івриті) [7, с. 28].

Особливий акцент доцільно зробити на присутності довірчих відносин у складі будь-яких соціальних відносин, адже довіра, як пише про це А. Селігмен [7, с. 190], є цінністю, від наявності якої залежить задоволення взаємних інтересів і сподівань учасників соціальних відносин. Причому мова йде не тільки про матеріальне задоволення суб'єктів, а ще й про їх моральний розвиток як особистостей, як суб'єктів і об'єктів довіри.

Говорячи про сучасний стан розвитку українського суспільства, варто зазначити, що криза довіри у соціальних відносинах породжена не лише фінансовою кризою в Україні. Гостра криза системи цінностей, як зазначає сучасний російський філософ Л.М. Шевченко, обумовлена ще й суперечливістю переходу від соціоцентричної системи цінностей до персоніцентричної, збільшенням кількості "ступенів свободи" для вибору себе і свого життя кожним конкретним індивідом. Для багатьох людей це обертається втратою почуття особистісної цілісності, ідентичності, втратою відчуття себе суб'єктом своїх дій і вчинків. Це, в свою чергу, породжує кризу довіри, яка проявляється на всіх рівнях соціальних відносин [8, с. 46-56].

Таким чином, значущість довіри є помітною у різних сферах життєдіяльності людей, починаючи від соціальної, економічної, фінансової, ділової сфер і закінчуючи прийняттям політичних рішень [9, с. 222].

Виявлення рівня довіри населення Дніпропетровської області до своїх рідних та близьких, а також до банківських установ здійснюється на основі проведених авторкою відповідних емпіричних досліджень восени 2007 року (тобто напередодні загальнофінансової кризи в Україні) та восени 2011 року (у післякризовий період) на території Дніпропетровської області.

Для більшої точності та достовірності при порівнянні результатів обох досліджень для них було обрано однакові характеристики вибірки. Вибірка досліджень є репрезентативною за місцем проживання, статтю, віком та соціально-професійною сферою діяльності; багатоступеневою, а точніше - двоступеневою: на першому щаблі – цілеспрямована з елементами випадковості, на другому щаблі – квотна з апіорним відбором. Обсяг вибірки становить 1200 респондентів, які є мешканцями районів усіх частин Дніпропетровської області. При його розрахунку було враховано максимальну величину припустимої похибки, рівної $\pm 5\%$.

Виявимо рівень довіри респондентів до своєї сім'ї та родичів, сусідів, колег, а також рівень довіри до

банків у 2007 і 2011 роках, а результати досліджень зведемо до таблиці 1.

Таблиця 1.

Розподіл відповідей на запитання "Який рівень Вашої довіри...?" (N = 1200)

Питання і варіанти відповідей на них	2007 рік			2011 рік		
	Кількість, осіб	% до всіх	% до тих, що відповіли	Кількість, осіб	% до всіх	% до тих, що відповіли
Який рівень Вашої довіри...? (Дайте одну відповідь, що найбільше підходить, по кожному питанню):						
...сім'ї та родичам?						
Зовсім не довіряю.	16	1,3	1,3	11	1,0	1,0
Переважно не довіряю.	52	4,4	4,4	15	1,2	1,2
Важко сказати, довіряю чи ні.	54	4,5	4,5	19	1,6	1,6
Переважно довіряю.	478	39,8	39,8	491	40,9	40,9
Цілком довіряю.	600	50,0	50,0	664	55,3	55,3
...сусідам?						
Зовсім не довіряю.	218	18,2	18,2	209	17,4	17,4
Переважно не довіряю.	235	19,6	19,6	218	18,2	18,2
Важко сказати, довіряю чи ні.	244	20,3	20,3	130	10,8	10,8
Переважно довіряю.	446	37,2	37,2	473	39,4	39,4
Цілком довіряю.	56	4,7	4,7	170	14,2	14,2
...колегам?						
Зовсім не довіряю.	67	5,6	5,6	62	5,2	5,2
Переважно не довіряю.	142	11,8	11,8	136	11,3	11,3
Важко сказати, довіряю чи ні.	335	27,9	27,9	219	18,3	18,3
Переважно довіряю.	589	49,1	49,1	638	53,2	53,2
Цілком довіряю.	67	5,6	5,6	145	12,1	12,1
...комерційним банкам України?						
Зовсім не довіряю.	91	7,6	7,6	138	11,5	11,5
Переважно не довіряю.	232	19,3	19,3	288	24,0	24,0
Важко сказати, довіряю чи ні.	341	28,4	28,4	360	30,0	30,0
Переважно довіряю.	344	28,7	28,7	274	22,8	22,8
Цілком довіряю.	192	16,0	16,0	140	11,7	11,7

Дослідження рівня довіри респондентів до своєї сім'ї та родичів, сусідів, колег, а також рівень довіри до банків восени 2007 року (див. табл. 1) показало, що найбільшою довірою у респондентів (а точніше, у половини з них) користувалася власна сім'я та родичі. Крім сім'ї та родичів, достатня частка респондентів цілком довіряла банківським установам. У порівнянні з майже однаково низьким рівнем цілковитої довіри респондентів до колег і сусідів рівень їх цілковитої довіри до банків, як бачимо, був достатньо високим.

Якщо характеризувати потенційних суб'єктів соціальних відносин, яким респонденти переважно довіряють, то з таблиці 1 видно, що у цьому випадку найбільшої довіри заслуговують колеги. Дещо менше респонденти наділяють довірою сім'ю та родичів, а також сусідів. Банки мають найнижчий відсоток серед об'єктів, яким респонденти переважно довіряють. Найбільше респонденти вагаються при визначенні ступеня своєї довіри до банків. Разом з цим, і частка респондентів, які взагалі не довіряють цим установам, також є найбільшою після категорії сусідів [4, с. 213-214].

Результати нашого дослідження рівня довіри населення Дніпропетровщини до своєї сім'ї та родичів, сусідів, колег та банків восени 2011 року (див. табл. 1) свідчать, що в цілому сформовані раніше тенденції збереглися. Так, носієм найбільшої довіри у респондентів залишилася власна сім'я та родичі. Рівень цілковитої довіри до банків суттєво знизився у порівнянні із значенням дослідження 2007 року. Натомість, підвищився рівень цілковитої довіри респондентів до колег і сусідів, що за значеннями перевищило рівень їх цілковитої довіри банкам.

Щодо вираження респондентами переважної довіри, то такої довіри заслуговують колеги, сім'я і родичі, а також сусіди. Банки продовжують мати найнижчий відсоток серед об'єктів переважної довіри. Крім того, частка респондентів, які взагалі не довіряють цим установам стала найбільшою.

Однією з важливих причин такого суперечливого ставлення людей до банків як за результатами дослідження 2007, так і дослідження 2011 років, слід вважати їх розчарування у діяльності банківських установ і фінансових пірамід. Так, у 2007 році для населення Дніпропетровської області (і населення України в цілому) ще "свіжими" залишились спогади такої діяльності установ на початку 1990-х років, а у 2011 році – дії фінансово-кредитних установ під час кризи 2008 року, що охопила всю фінансову систему держави. В обох вказаних періодах діяльність банківських установ і фінансових пірамід була мімікрійною, через що більшість

Розділ 2. Емпіричні дослідження сучасного суспільства

населення втратила свої заощадження. Тому й зараз негативні спогади постраждалих від тодішньої банківської діяльності позначаються на довірі сучасним комерційним банкам [4, с. 213-214].

Слід сказати, що, крім негативного досвіду роботи з банками, на рівень довіри суттєвий вплив також справляють різноманітні соціальні регулятори, перед якими комерційні банки часто є безсилами: звичаї, стереотипи, умовності тощо [3, с. 168]. Наприклад, у кредитуванні - це страх невідомої форми отримання позички, страх нездатності у позичальника повернути борг вчасно і у повному розмірі тощо. Також наявність певного світогляду, переконань, притаманних тому чи іншому індивіду, сприяє пошуку ним інших, небанківських джерел отримання позички, таких як друзі, родичі, знайомі тощо.

Також у наших дослідженнях ми з'ясували у тих респондентів, які все ж таки довіряють банкам (незалежно від міри їхньої довіри), конкретні назви цих установ. Для цього у анкеті таким респондентам (у 2007 і 2011 роках їх залишилось 768 чол. і 702 чол. відповідно із 1200 чол. – тобто за вирахуванням респондентів, що заявили цілковиту недовіру банкам, а також і тих, кому було важко відповісти) запропоновано 22 назви провідних вітчизняних комерційних банків України (див. табл. 2)

Таблиця 2.

Розподіл відповідей на запитання "Якщо довіряєте, то яким саме комерційним банкам?"

Якщо довіряєте, то яким саме комерційним банкам? (Оберіть не більше 3-х варіантів):						
Питання і варіанти відповідей на них	2007 рік			2011 рік		
	N=768			N=702		
	Кількість, осіб	% до всіх	% до тих, що відповіли	Кількість, осіб	% до всіх	% до тих, що відповіли
"ПриватБанк".	577	48,1	48,1	373	53,1	53,1
"Промінвестбанк".	240	20,0	20,0	91	13,0	13,0
"Ощадбанк".	144	12,0	12,0	98	14,0	14,0
"Райффайзенбанк Аваль".	23	22,8	22,8	172	24,5	24,5
"УкрСиббанк".	145	12,1	12,1	85	12,1	12,1
"Укрексімбанк".	43	3,6	3,6	131	18,6	18,6
"Правекс-банк".	107	8,9	8,9	64	9,1	9,1
"Фінанси і Кредит".	47	3,9	3,9	29	4,2	4,2
"Форум".	37	3,1	3,1	23	3,3	3,3
"Укрсоцбанк".	82	6,8	6,8	50	7,1	7,1
"Укргазбанк".	2	0,2	0,2	8	1,1	1,1
"ПроКредит Банк".	22	1,8	1,8	8	1,1	1,1
"Надра".	49	4,1	4,1	15	2,1	2,1
"Південкомбанк".	36	3,0	3,0	13	1,8	1,8
"ВАБанк" ("VAB Банк").	4	0,3	0,3	8	1,2	1,2
"ТАС-Комерцбанк" ("Сведбанк").	48	4,0	4,0	15	2,1	2,1
"Агробанк".	26	2,2	2,2	4	0,5	0,5
"Мрія" ("ВТБ Банк").	2	0,2	0,2	8	1,1	1,1
"Золоті ворота".	4	0,3	0,3	1	0,2	0,2
"Земельний банк".	1	0,1	0,1	1	0,2	0,2
Важко відповісти.	341	28,4	28,4	158	22,5	22,5
Ніякому з банків не довіряю.	91	7,6	7,6	107	15,3	15,3

Як свідчать дані таблиці 2, із переліку запропонованих банків восени 2007 року респонденти найбільше довіряли наступним: ПриватБанк, Райффайзенбанк Аваль, Промінвестбанк, УкрСиббанк, Ощадбанк. Частка інших комерційних банків, яким довіряють респонденти, є суттєво нижчою. Особливо низькою довірою опитаних були відзначені: Укргазбанк, ВАБанк, "Мрія", "Золоті ворота", Земельний банк [4, с. 215-216].

За результатами нашого дослідження 2011 року, найбільшою довірою користувались майже ті ж самі банки: Приватбанк, Райффайзенбанк Аваль, Укрексімбанк, Ощадбанк, Промінвестбанк, УкрСиббанк. Частка інших комерційних банків, яким довіряють респонденти, є суттєво нижчою. З особливо низькою довірою опитаних залишились банки: "Золоті ворота", Земельний банк, Агробанк. Негативним є той факт, що у 2011 році частка респондентів, які взагалі не довіряють банкам, зросла у порівнянні з 2007 роком більше, ніж вдвічі. При цьому впевнених у своїй думці респондентів також стало більше.

Обрання саме вказаних банків піддається певному обґрунтуванню. По-перше, мешканці Дніпропетровщини найбільше довіряють відомим банкам, які тривалий час функціонують на ринку банківських послуг України, а тому напрацювали певну репутацію своєї надійності. По-друге, банки з найбільшим ступенем довіри є великими за обсягом здійснюваних ними операцій, що дозволяє їм мати розгалужену мережу філій,

відділень і представництв, які часто знаходяться поблизу домівки чи місця роботи потенційного клієнта. Потретьє, велике значення має і територіальна специфіка діяльності окремого комерційного банку.

Так, на момент проведення першого дослідження Промінвестбанк свою діяльність розгорнув переважно на території Південної та Східної України. Тому мешканцям Дніпропетровщини було відомо про діяльність цього банку набагато більше, ніж, наприклад, про діяльність столичного комерційного банку "Мрія" (зараз це ВТБ Банк), а це, в свою чергу, впливає на ступінь їхньої довіри до кожного із банків.

Що ж стосується результатів другого дослідження, то вони є в цілому схожими за показниками найбільшої довіри. Проте найнижчою довірою у населення Дніпропетровщини восени 2011 року користувалися інші банки, що, на нашу думку, могло бути пов'язано із трансформуванням суспільної думки відносно діяльності банків у післякризовий період, із ступенем проінформованості про їх діяльність тощо.

Проблему довіри населення України до соціального оточення вивчає також О.М. Балакірева. Аналізуючи емпіричні дані, отримані з трьох національних репрезентативних опитувань дорослого населення України, проведених Центром "Соціальний моніторинг" та Українським інститутом соціальних досліджень ім. О. Яременка у 1996, 1999 і 2006 роках, О. М. Балакірева констатує високий рівень довіри до родичів, сусідів та знайомих [2, с. 15] і вважає це цілком нормальним. При цьому також варто погодитись з нею, що переважна недовіра українців (і мешканців Дніпропетровської області зокрема) до менш знайомих людей виглядає занадто високою і свідчить про нетолерантність до тих, хто "не такий, як я" [2, с. 16]. Це спричиняє певну соціальну напругу в суспільстві і зменшує можливість виникнення різного роду соціальних відносин.

Порівнюючи отримані результати дослідження ступеня довіри населення Дніпропетровської області із даними соціологічного моніторингу, проведеного Інститутом соціології НАНУ упродовж 1992–2010 рр., слід зазначити, що в цілому вони є аналогічними [1], цілковита довіра українців власній сім'ї та родичам є найбільшою; значною є переважна довіра до колег і сусідів та найбільшою залишається частка цілковитої недовіри банкам.

Отже, проведені емпіричні дослідження наявності у населення Дніпропетровської області довіри до своїх родичів, сусідів, колег, банків показало, що люди дійсно довіряють зазначеним особам та установам (хоч і різною мірою), а отже, в разі необхідності вони будуть звертатись до них у випадку виникнення проблемних ситуацій.

Значний рівень недовіри населення до сучасних комерційних банків зумовлений його негативними спогадами про мімікрійну діяльність банків як на початку 1990-х років, так і у кризовому 2008 році. Тому зараз, коли комерційні банки прагнуть реабілітуватися у очах клієнтів, виправити свої помилки і помилки попередників, категорія довіри має стати центральною у механізмі дії ринку банківських послуг. Підвищення рівня довіри громадян до банківських установ є можливим не лише за умови впровадження комерційними банками нових чи перегляду існуючих умов обслуговування. Дану проблему доцільно розв'язувати не тільки на мікро-, а ще й на макрорівні, адже участь держави у цьому процесі є вкрай необхідною. Ця необхідність зумовлена тим, що нестабільність державної економічної системи здатна породжувати непевність поведінки суб'єктів у ній, формувати кризову психологію. Тому нашій державі слід здійснити ряд заходів, для того щоб населення, довіряючи своїй батьківщині, одночасно довіряла і її банківським установам.

Як у населення Дніпропетровської області, так і у суспільстві загалом є очевидною потреба у соціальних відносинах, побудованих на таких споконвічних цінностях, як довіра, справедливість, відповідальність, чесність, порядність тощо. Ці цінності здатні суттєво змінити моральний клімат суспільства, що може призвести до зниження рівня ненависті, страху, підозрливості та озлобленості. А це, у свою чергу, дає шанс на налагодження, впорядкування соціальних процесів у всіх сферах буття українського суспільства у післякризовий період.

Література:

1. Українське суспільство, 1992-2010: Соціологічний моніторинг/ НАН України, Ін-т соціології; За ред. В.М. Ворони, М.О. Шульги. - К.: [Ін-т соціології НАНУ: ТОВ "Фоліант"], 2010. - 635 с.: іл., табл. - Бібліогр. в кінці ст.- ISBN 978-966-02-5824-2
2. Балакірева О.М. Демократичні цінності в українському суспільстві/ О.М. Балакірева// Соціум. – № 3(20) 2007.– С. 14–15.
3. Єфременко Т. О. Фінансова поведінка населення України / Т. О. Єфременко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 2. – С.165–175.
4. Андрущенко Г. І. Кредитні відносини у структурі фонду життєвих засобів : соціологічний аспект : дис. ... кандидата соц. наук : 22.00.03 / Андрущенко Ганна Іванівна. – К., 2009. – 332 с.
5. Соболева Н. І. Соціологія суб'єктивної реальності / Н. І. Соболева. – Київ: Ін-т соціології НАН України, 2002. – 296 с.
6. Индуизм. Доверие и вера. Лекция по "Бхагавад-Гите". – Режим доступу: <http://www.sunhome.ru/religion/12265>
7. Селигмен А. Проблема доверия / А. Селигман; [пер. с англ. И.И. Мюрберг]. – Москва: Идея-Пресс, 2002. – 256 с.
8. Шевченко Л. Н. Проблема эстетической когнитивности социальных отношений: дис. ... кандидата филос. наук : спец. 09.00.01 / Шевченко Лидия Николаевна. – Краснодар, 2003. – 143 с.
9. Андрущенко Г. І. Відновлення довіри населення до банківських установ як один із головних антикризових заходів в Україні / Андрущенко Г. І., Р.В.Тонян // Економіка. Менеджмент і маркетинг невиробничої сфери: теорія, практика, перспективи : III міжнар. наук.-практ. конф. студентів і молодих науковців, 15-17 квіт. 2010 р.: тези доп., РВНЗ "Кримський гуманітарний ун-т". – Ялта, 2010. – С. 221-224.